

HET LAATSTE OORDEEL

Michaelangelo's meesterwerk

HERWI RIKHOF

De combinatie van het Laatste Oordeel dat Michelangelo op een van de wanden van de Sixtijnse kapel heeft geschilderd met de muziek die Verdi als onderdeel van zijn grootse *Requiem* voor de sequentie *Dies irae* heeft gecomponeerd is natuurlijk een persoonlijke, maar ik vermoed dat die persoonlijke combinatie niet zó persoonlijk is dat ze excentriek, eigenzinnig en daardoor vreemd is. Er zitten wel eeuwen tussen verbeelding en verklanking, maar ze hebben enkele kenmerken gemeenschappelijk, die gemakkelijk door ieder een te herkennen zijn.

Als je voor de schildering van Michelangelo staat, word je overweldigd door de hoogte en de breedte, door de kleuren, door de beweging, links en rechts, boven en beneden en door de emoties die als ware van de wand af spatten. Je wordt overweldigd door het drama. Zelfs als je niet zou weten wat Michelangelo geschilderd heeft, dan nog krijg je het idee dat het om iets overweldigends, iets hoogst dramatisch gaat. Dat wordt alleen nog maar versterkt door het contrast met de schildering op het plafond. Ook daar ontbreekt niet het drama - de zondeval, de verdrijving uit het paradijs, de zondvloed - ook daar ontbreekt niet de beweging - God die in grote bewegingen licht van duisternis scheidt, en de zon en de maan scheidt - maar onder anderen door de kleuren is de sfeer anders. De innerlijk rust die bijvoorbeeld uitgaat van het gedeelte dat het meest bekend is, de schepping van Adam, staat in duidelijk contrast met de onrust die de wand beheerst. Het drama van de schepping en de zondeval valt in het niet bij het drama van het Laatste Oordeel. Het verschil in periode waarin Michelangelo plafond en wand geschilderd heeft, verklaart wel iets, maar niet alles.

Als je de opening van het *Dies irae* van Verdi hoort, word je ook overweldigd. Als je de slagen op de pauken hoort, voel je dat iets dreigends en iets be-

langrijks, iets dramatisch gaat gebeuren. En als de trompetten van alle kanten weerklinken, voel je je klein en nietig worden.

In beide gevallen gaat het mij niet om een esthetisch oordeel ('mooi of niet mooi'), maar om de indruk die verbeelding en verklanking maken op de toeschouwer en de toehoorder. Die indruk maakt dat de termen 'toeschouwer' en 'toehoorder' niet meer van toepassing zijn: je kunt niet afstandelijk toekijken of toehoren; je wordt betrokken, je wordt erin getrokken.

Dat overweldigende en dramatische effect geeft aan het thema van het laatste oordeel een heel bepaalde sfeer en inkleuring: dreigend, angstwekkend. In de verschillende versies van het requiem komt dat niet altijd naar voren, ook al omdat niet elke componist het *Dies irae* opgenomen heeft in zijn requiem. Gabriel Fauré (1845-1924) heeft het bewust niet opgenomen, maar ook Jean Richafort (circa 1480-circa 1547) heeft in zijn requiem ter nagedachtenis aan Josquin Desprez de sequentie niet op muziek gezet. Ook latere, Spaanse componisten als Cristobal de Morales (circa 1500-1553), Duarte Lobo (1565-1646) en Manuel Cardoso (1566-1650) hebben dat niet gedaan.¹ Wanneer die sequentie wel op muziek wordt gezet, zoals bijvoorbeeld door Michael Haydn (1737-1806) of Wolfgang Amadeus Mozart (1756-1791), dan toch niet met die ongelooflijke dramatiek van Verdi. Ook al hebben veel kunstenaars voor en na Michelangelo het laatste oordeel verbeeld, weinige met zoveel dramatiek. Hoe indrukwekkend de timpanen in de kerken van Conques en Vezelay, de schilderijen in die kathedraal van Albi of de versies van Giotto (1266-1337), Fra Angelico (circa 1395-1456), Jan van Eyck (1390-1441), Hans Memling (circa 1430-1494), Jeroen Bosch (1450-1516) enzovoort ook mogen zijn, Michelangelo is dramatischer dan zijn voorgangers.

Ik wil dat dramatische van het Laatste Oordeel van Michelangelo als uitgangspunt nemen en bekijken welke associaties wel en welke niet relevant zijn door zijn verbeelding in verband te brengen met een aantal gegevens uit geloof en theologie. Ik wil beginnen met enkele opmerkingen te maken over het spreken over de toekomst, omdat dat een eigen karakter en hermeneutiek heeft. Daarna zal ik aandacht besteden aan de Bijbelse basis van het denken over het laatste oordeel en daarbij twee theologische discussies aan de orde stellen: de asymmetrie van hemel en hel en de verhouding tussen rechtvaardigheid en barmhartigheid in het handelen Gods. Tot slot zal ik terugkeren naar Michelangelo's verbeelding van het laatste oordeel.

Spreken over de toekomst

Het denken en spreken over de toekomst heeft een geheel eigen aard, die we moeten verdisconteren in het kijken naar verbeeldingen van deze thematiek, in het bijzonder in het kijken naar en interpreteren van het Laatste Oordeel van Michelangelo. Ik wil drie belangrijke, karakteristieke punten noemen en daarbij ook telkens iets zeggen over het theologisch spreken over de toekomst, de zogenoemde eschatologie ('de leer der laatste dingen').

Liturgie en toekomst Voor ik deze drie punten aan de orde stel, zal ik een aantal voorbeelden geven van dat spreken over de toekomst. Deze voorbeelden zijn afkomstig uit de Schrift, of beter: uit de liturgie.

VOORBEELD 1 Zeg daarom tegen het volk van Israël: 'Zo spreekt de Heer God: Ik ga ingrijpen, doch niet omwille van u, maar omwille van mijn heilige naam, die door u geschonden is bij de volken waar u terechtgekomen bent. Ik zal voor mijn grote naam, die geschonden is onder de volken, die u bij hen geschonden hebt, weer eerbied afdwingen. Door u zal Ik aan de volken tonen dat Ik de Heilige ben; zo zullen ze erkennen dat Ik de Heer ben - godsspraak van de Heer God. Ik zal u terugvoeren uit de volken, u samenbrengen uit alle landen en u leiden naar uw eigen grond. Ik zal u met zuiver water besprenkelen en u zult rein worden van al uw oneerlijkheid en van al uw afgoderij zal Ik u reinigen. Ik zal u een nieuw hart geven en een nieuwe geest in u uitstorten. Ik zal het stenen hart uit uw lichaam verwijderen en u een hart van vlees geven. Mijn geest zal Ik in u uitstorten en Ik zal ervoor zorgen dat u mijn wetten nakomt en mijn voorchriften nauwkeurig onderhoudt. U zult wonen in het land dat Ik aan uw vaders gegeven heb; u zult mijn volk zijn en Ik zal uw God zijn.

Ezechiël 36; een van de mogelijke lezingen van de paasnacht

VOORBEELD 2 Het volk dat ronddwaalt in het donker, ziet een helder licht. Over hen die wonen in een land vol duisternis gaat een stralend licht op. Uitbundig laat U hen juichen en U overstelpt hen met vreugde; zij verheugen zich voor uw aanschijn zoals er vreugde is bij de oogst en gejuich bij het verdelen van de buit. Want het drukkende juk, de stang op hun schouders, de stok van de drijver, U breekt ze stuk als op de dag van Midjan. Want alle dreunend stampende laarzen en met bloed doordrenkte mantels worden verbrand, en verteerd door het vuur. Want een kind wordt geboren, een zoon wordt ons gegeven. De heer

schappij rust op zijn schouder; men noemt hem wonder van beleid, goddelijke held, vader voor eeuwig, vredevorst. Groot is de macht en eindeloos de vrede voor de troon van David, voor zijn koninkrijk; hij zal het stichten en onderhouden door recht en gerechtigheid, vanaf nu en voor altijd. De geest driftige liefde van de Heer van de machten zal dit teweegbrengen.

Jesaja 9; lezing nachtmis kerstmis

VOORBEELD 3 Daarna zal het gebeuren: Ik zal mijn geest uitgieten over alle mensen, profeteren zullen uw zonen en uw dochters, uw ouderen zullen dromen krijgen, uw jonge mannen zullen visioenen zien. Zelfs over de dienaren en de diensressen giet Ik mijn geest uit in die dagen. Ik zal wonderen verrichten in de hemel en op de aarde: bloed, vuur en zuilen van rook. De zon zal veranderen in duisternis, de maan in bloed, voordat de dag van de Heer komt, de grote, angstwekkende dag. Zo zal het gaan: ieder die de naam van de Heer aanroept, zal worden gered. Want op de berg Sion en in Jeruzalem zal de redding zijn, zoals de Heer gezegd heeft. En zij die door de Heer worden geroepen, zullen degenen zijn die ontkomen.

Joël 3; lezing vigilie Pinksteren; de verwijzing naar de angstwekkende dag is opgenomen in de sequentie Dies irae

VOORBEELD 4 Toen zag ik een nieuwe hemel en een nieuwe aarde; de eerste hemel en de eerste aarde waren verdwenen en de zee bestond niet meer. Ik zag de heilige stad, het nieuwe Jeruzalem, vanuit God uit de hemel neerdalen, gereed als een bruid die zich voor haar man heeft getooid. Toen hoorde ik een luide stem, die vanaf de troon riep: 'Dit is de tent van God bij de mensen! Hij zal bij hen wonen. Zij zullen zijn volk zijn, en Hij, God-met-hen, zal hun God zijn. Hij zal alle tranen uit hun ogen wissen, en de dood zal niet meer bestaan; geen rouw, geen geweent, geen smart zal er zijn, want al het oude is voorbij.

Openbaring 21; Een tekst die vaak bij een uitvaart wordt gelezen

Het is tekenend dat op de hoofdmomenten van kerkelijk jaar eschatologische teksten gelezen worden. Blijkbaar zijn dat soort teksten van belang voor het vieren van de centrale momenten uit de geschiedenis van heil. Want hoewel de feesten van Kerstmis, Pasen en Pinksteren gebeurtenissen uit het verleden gedenken, worden ze niet herdacht als puur historisch. Juist de gekozen lezingen maken duidelijk dat die feesten toekomst openen.

Drie kenmerken in het spreken over toekomst

Ik zal nu op drie kenmerken wijzen in deze teksten, die, zoals gezegd, in al het spreken over toekomst te vinden zijn. Ten eerste zal ik wijzen op een fundamenteel verschil tussen het spreken over de toekomst en het spreken over heden en verleden. Ten tweede zal ik de band tussen het spreken over de toekomst enerzijds en het spreken over heden en verleden anderzijds aangeven. Ten derde ga ik in op de functie en de invloed van het spreken over toekomst.

Uitspraken over de toekomst zijn uitspraken over standen van zaken die er niet zijn (heden) of niet geweest zijn (verleden). Met andere woorden, het gaat over standen van zaken die alleen bestaan in gedachte of in taal. Dit gegeven heeft twee consequenties. Allereerst mogen en kunnen deze uitspraken niet beschouwd worden als schilderingen of rapportages van toekomstige zaken, vergelijkbaar met schilderingen of rapportages van zaken uit verleden of heden (beeldenstorm, slag om Arnhem, ontwikkelingen in het Midden Oosten, discussies in de Tweede Kamer etc.). Vervolgens hebben deze uitspraken door dat verschil een negatief of correctief element in zich. Dat element wil het eigenaardige en karakteristieke van de toekomst beschermen, namelijk dat de toekomst open is. Maar dat de toekomst open is, betekent niet dat de toekomst volkomen open is, zoals blijkt uit het volgende karakteristieke punt.

Hoewel er dus een fundamenteel verschil is tussen uitspraken over de toekomst enerzijds en uitspraken over verleden en heden anderzijds, is er wel een band tussen die twee soorten uitspraken. Zonder die band zouden die uitspraken überhaupt niet te begrijpen zijn. Goede voorbeelden zijn de sciencefiction literatuur en -films. De verhalen van Jules Verne en de illustraties daarvan zijn duidelijk 19^e-eeuws, terwijl een film als *Metropolis* in de twintiger jaren van de vorige eeuw thuis hoort, en de moderne sciencefictionfilms de huidige techniek vooronderstellen.

Dat verband tussen toekomst enerzijds en verleden en heden anderzijds is gelaagd. Op het niveau van taal kun je iets dat nieuw of anders is, alleen maar ter sprake brengen in termen van wat oud en bekend is. Iets wat volkomen nieuw is, is onbegrijpelijk. Anders gezegd: de uitspraken over toekomst hebben een basis in het heden en het verleden.

Dat heeft de volgende consequenties: in uitspraken over de toekomst verschijnt het heden en verleden als een 'voor', als een voorteken, als gericht op toekomst. In heden tekent zich de toekomst af. Daardoor zijn uitspraken over de toekomst geen fantasieën, maar uitwerkingen van (duidelijke) gegevens uit verleden en heden. Uitspraken over de toekomst zijn daardoor interpretaties

vanuit verleden en heden naar de toekomst toe.

Maar die band loopt ook de andere kant uit. Ik zal dit in het volgende punt over de functie van de uitspraken over de toekomst verder uitwerken, maar nu is het van belang te zien dat uitspraken over de toekomst gebaseerd zijn op uitspraken over het heden en verleden: ze worden mogelijk gemaakt door heden en verleden.

Binnen de exegese en de theologie wordt dan ook gewezen op de band met het verleden van eschatologische uitspraken: op basis van Gods trouw die in het verleden ervaren is, worden uitspraken gedaan over toekomst, over belofte en hoop. Het gaat dus niet om waarzeggerij, maar om gelovig inzicht op basis van het verleden. Binnen exegese en theologie wordt er ook op gewezen dat die band met verleden en heden op twee manieren in eschatologische uitspraken naar voren kan komen: allereerst is er een band, of kan er een band zijn met positieve ervaringen. Ervaringen van geluk en heil worden als begin gezien en in eschatologische uitspraken als voltooid voorgesteld (bijvoorbeeld de tekst uit Ezechiël en de parabels over het koninkrijk Gods als gastmaal). Vervolgens is er een band of kan er een band zijn met negatieve ervaringen: ervaringen van lijden die zullen verdwijnen, overwonnen zullen worden (bijvoorbeeld het visioen van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde in Openbaring 21 en het begin van de tekst uit Jesaja).

Ik heb net gezegd dat het verleden en het heden het spreken over de toekomst mogelijk maken, maar ik heb daaraan toegevoegd dat die beweging ook omgekeerd verloopt, in de zin dat het spreken over de toekomst ook het heden en verleden interpreteert. Ik zal deze beweging nu uitwerken.

Allereerst wil ik wijzen op het gegeven van het voortdurende proces van herinterpretatie van het verleden. Bepaalde beslissingen, gebeurtenissen of processen worden in het licht van latere ontwikkelingen als belangrijk gezien of worden wat dat belang betreft bijgesteld, bijvoorbeeld de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh. Bepaalde beslissingen, gebeurtenissen of processen worden in het licht van latere ontwikkelingen anders beoordeeld: iets wat eerst goed leek, kan gaandeweg negatiever beoordeeld worden, bijvoorbeeld de verzorgingsstaat. In veel gevallen zijn die oordelen over wat belangrijk of onbelangrijk en goed of slecht is niet eenduidig en laten ze de ambivalentie zien die tekenend is voor ons bestaan. Dat proces van herinterpretatie van het verleden in het licht van latere ontwikkelingen, vindt ook plaats vanuit de

toekomst en dan betreft het vooral de visie op het heden.

Vervolgens wil ik wijzen op een bepaalde en wel nauwe visie op oorzakelijkheid. In ons denken dat door de natuurwetenschappen wordt beïnvloed, zijn we gewend oorzakelijkheid in het verleden te plaatsen. Maar in veel gevallen ligt de oorzakelijkheid in de toekomst, gaat het om een doelloos oorzakelijkheid: we doen iets omdat we in de toekomst iets willen bereiken of vermijden. Vanuit met name de band met verleden en heden wordt duidelijk dat uitspraken over toekomst ook invloed uitoefenen of uit kunnen oefenen op het heden, veranderingsprocessen kunnen starten of de richting daarvan kunnen bepalen. Dat geldt zowel voor zaken die op het niveau van de gemeenschap liggen als op het niveau van het persoonlijke.

Enige voorbeelden om dit te verduidelijken. De prognoses van planbureaus bepalen mede politieke beslissingen. Bij ongewijzigd beleid zijn dit de gevolgen (bijvoorbeeld meer files) en om die gevolgen te vermijden moeten dan bepaalde beslissingen genomen worden (bijvoorbeeld rekeningrijden, meer wegen, meer openbaar vervoer enzovoort). Maar ook idealen spelen een rol: welke maatschappij wil men bereiken (vrijheid - gelijkheid - broederschap, solidariteit, sterken dragen de zwaarste lasten enzovoort). Dat zelfde geldt ook voor organisaties in de samenleving zoals universiteiten, ziekenhuizen, gemeentes, bedrijven (zie de *mission statements* op de websites). En dat geldt ook voor het persoonlijke leven (keuze om te studeren, welke studie, met welk doel).

In de theologie komt dit met name tot uiting in de aandacht voor de utopie en de rol die utopieën vervullen. In bijvoorbeeld de tekst van de dogmatische constitutie over de kerk van het Tweede Vaticaans Concilie, *Lumen Gentium*, wordt telkens de aandacht gericht op de toekomst van de kerk (zie onder meer hoofdstuk VI van dit document). Ook voor het persoonlijk leven is dit van belang: denk aan de hoop als theologische deugd en de 'weg' als beeld van het christelijk leven.

De Bijbelse basis van het laatste oordeel

Er is een tekst uit de Schrift die als basis voor de verschillende afbeeldingen van het laatste oordeel beschouwd kan worden, te weten Matteüs 25,31-45:

Wanneer de Mensenzoon komt, bekleed met zijn heerlijkheid en rondom Hem alle engelen, dan zal Hij plaatsnemen op de troon van zijn heerlijkheid. Alle volkeren zullen vóór Hem bijeengebracht worden, en Hij zal ze van elkaar scheiden, zoals een herder

de schapen van de bokken scheidt. De schapen zal Hij aan zijn rechterhand opstellen, de bokken aan zijn linkerhand. Dan zal de koning tegen hen die aan zijn rechterhand staan zeggen: 'Kom, gezegenden van mijn Vader, neem het koninkrijk in bezit dat vanaf het begin van de schepping voor jullie klaar ligt. Want Ik had honger en jullie hebben Me te eten gegeven, Ik had dorst en jullie hebben Me te drinken gegeven, Ik was vreemdeling en jullie hebben Me opgenomen. Ik was naakt en jullie hebben Me gekleed, Ik was ziek en jullie hebben naar Me omgezien, Ik zat in de gevangenis en jullie kwamen naar Me toe.' Dan zullen de rechtvaardigen Hem antwoorden: 'Heer, wanneer hebben we U hongerig gezien en U te eten gegeven, of dorstig en U te drinken gegeven? Wanneer hebben we U als vreemdeling gezien en U opgenomen, of naakt en hebben we U gekleed? Wanneer hebben we U ziek of in de gevangenis gezien en zijn we naar U toe gekomen?' De koning zal hun antwoorden: 'Ik verzeker jullie, alles wat je voor één van deze minste broeders van Mij hebt gedaan, heb je voor Mij gedaan.' Dan zal Hij zich ook richten tot hen die aan zijn linkerhand staan en tegen hen zal Hij zeggen: 'Ga weg van Mij, vervloekten, naar het eeuwige vuur, dat aangelegd is voor de duivel en zijn engelen. Want Ik had honger en jullie hebben Me niet te eten gegeven, Ik had dorst en jullie hebben Me niet te drinken gegeven, Ik was vreemdeling en jullie hebben Me niet opgenomen, Ik was naakt en jullie hebben Me niet gekleed, Ik was ziek en zat in de gevangenis en jullie hebben niet naar Me omgezien.' Dan zullen ook zij antwoorden: 'Heer, wanneer hebben we U hongerig gezien of dorstig of als vreemdeling of naakt of ziek of in de gevangenis en hebben we U niet geholpen?' Dan zal Hij hun antwoorden: 'Ik verzeker jullie, alles wat je niet voor één van deze minsten hebt gedaan, heb je ook niet voor Mij gedaan.' Zij zullen naar de eeuwige straf gaan, maar de rechtvaardigen naar het eeuwig leven.'

Het is een verhaal. Verhalen kunnen gemakkelijk de basis zijn van voorstellingen en afbeeldingen en zeker in religieuze kunst functioneren verhalen uit de Schrift of de traditie als basis.² Maar het is een verhaal over de toekomst. Daarom wil ik nog een keer herhalen wat ik als eerste kenmerk van het spreken over de toekomst gezegd heb: dat een dergelijk verhaal niet een verslag is, geen beschrijving geeft van een stand van zaken, hoogstens een mogelijke stand van zaken aangeeft. Die stand van zaken is mogelijk op basis van gedrag, van ontwikkelingen enzovoort uit verleden en heden en die stand van zaken kan ook werkelijkheid worden bij ongewijzigd gedrag. Dat laatste punt is van belang en is ook de pointe van het verhaal. Het verhaal is bedoeld als een waarschuwing voor een mogelijke afloop en een aansporing gedrag te

veranderen. Daarvoor zijn ook signalen in dat verhaal aanwezig.

Allereerst gaat het in het verhaal weliswaar over zoiets als een rechtszaak, maar dan wel om een vreemde rechtszaak. Gewoonlijk gaat het in een rechtszaak om het vaststellen van schuld of onschuld in relatie tot een bepaalde misdaad. Maar in dit geval gaat het er niet om of iemand wel of niet iets misdaan heeft, maar of iemand wel of niet iets goeds gedaan heeft. Met andere woorden een rechtszaak wordt als model gebruikt, maar niet zondermeer: het model wordt als het ware op zijn kop gezet en radicaal gecorrigeerd.

Vervolgens is er verbazing aan beide zijden. Die verbazing is gelaagd. Verbazing om deze omkering van de rechtsgang, verbazing om de criteria en verbazing om de aanwezigheid van Christus. Dat laatste wordt expliciet zo uitgedrukt, want dat laatste is het onderwerp van het gesprek links en rechts. Die eerste twee elementen van verbazing zijn impliciet, maar daarom niet minder belangrijk. Ze hangen met elkaar samen. De werken van barmhartigheid zijn namelijk de criteria voor het handelen dat in Gods ogen goed handelen is en daarmee de basis voor het oordeel. Dus de criteria liggen niet in het volgen van regels en voorschriften of het vermijden van overtredingen, niet in het produceren van wat geteld en gemeten kan worden, maar in min of meer onopvallend, vluchtig gedrag: mensen te eten geven, mensen opzoeken. Op een afbeelding van het laatste oordeel geschilderd door Nicole en Giovanni - te vinden in de Pinacoteca van het Vaticaan Museum - zijn die criteria te vinden.

Ik noem deze twee punten omdat die gemakkelijk vergeten worden en mijn suggestie aan het eind zal dan ook zijn die elementen ook in het kijken naar het Laatste Oordeel van Michelangelo te betrekken. Er zijn nog twee overwegingen die ik ter sprake wil brengen en die meebepalen hoe we naar dat Laatste Oordeel en naar andere verbeeldingen van het laatste oordeel kunnen of zelfs moeten kijken. Eerst wil ik iets zeggen over de asymmetrie van hemel en hel en wel door het thema van de *apokatastasis toon pantoon*, het herstel van alles, aan de orde te stellen en daarna wil ik een discussie inbrengen die Thomas van Aquino voert in zijn *Summa* over de verhouding van rechtvaardigheid en barmhartigheid in het handelen Gods.

De asymmetrie van hemel en hel

Het begrip *apokatastasis toon pantoon*, een uiteindelijk herstel van alles, speelt geen grote rol in de Schrift. Maar er zijn wel twee elementen aan te wijzen die ten

nauwste met dit begrip samen hangen en die een grote rol spelen. Allereerst het herstel in de toekomst van het verbond. In het Oude Testament is dat zeker bij de profeten in het begin nog een politiek herstel, maar langzamerhand wordt dat niet zozeer een terugkeer naar de oude staat als wel de vervulling van de belofte. Die overtuiging klinkt bijvoorbeeld door in Handelingen 1,6: ‘Heer gaat u in deze tijd voor Israël het koninkrijk herstellen?’ en ook in de toespraak van Petrus in Handelingen 3,21: ‘De hemel moest hem opnemen tot de tijd van het herstel van alle dingen, waarover God gesproken heeft bij monde van zijn heilige profeten sinds oude tijden.’ Vervolgens is dat het thema van het universele heil, Gods plan vanaf de grondvesting der wereld. (Matteüs 25,34)

In de loop van de geschiedenis is het thema van de *apokatastasis toon pantoon* op de achtergrond geraakt vanwege een ander belangrijk gegeven in de Schrift, namelijk dat ieder persoonlijk verantwoordelijk is voor zijn of haar leven, dat met andere woorden ieder vrij is. De spanning tussen Gods soevereiniteit en menselijke vrijheid (almacht en vrijheid) is onder invloed van een pessimisme ten aanzien van de menselijke vrijheid en dan vooral het goede gebruik van die vrijheid, dikwijls opgelost in de zin dat die universele redding weliswaar theoretisch mogelijk is, maar niet een werkelijkheid is of zal worden. Die spanning wordt tegenwoordig haast in de tegengestelde wijze opgelost en wel vanwege de overdreven nadruk op hel en verdoemenis in het verleden. Maar een te gemakkelijke optimisme doet geen recht aan de menselijke vrijheid en verantwoordelijkheid.

Tegen deze achtergrond wordt het thema van de *apokatastasis* weer relevant en stelt zich de vraag hoe over universeel heil te denken zonder de spanning op te lossen.

Punten van consensus In de moderne katholieke eschatologie bestaat over de volgende punten consensus. Allereerst wordt de mens volgens de Schrift geroepen tot omgang met God. De mens is geschapen als beeld van God en dat wordt in de traditie uit gelegd als ‘in staat tot God’ (*capax Dei*). Wat de mens in aanleg is, kan de mens ontwikkelen of niet. De mens kan die oproep tot omgang aanvaarden, maar ook verwerpen, de mens kan met God leven, in genade leven, of kan zich van God af keren, in zonde leven. De hel, de definitieve afkering van God is dus is een reële mogelijkheid. De mogelijkheid van de hel is dus een theologische uitdrukking, en wel de meest radicale, van de menselijke vrijheid en van het serieus nemen van de menselijke vrijheid.

Ten tweede is de hel dus een zelfgekozen staat van vervreemding en niet een bij komende straf van Gods zijde. Anders gezegd: God heeft de hel niet geschapen, maar de zondige mens scheidt de hel. Daarom moet de hel ook niet beschouwd als een 'plaats' die er al is vóór de beslissing van de mens. Belangrijker is dat God dus niet gezien moet worden als degene die heil en verdoemenis aanbiedt als twee gelijkwaardige alternatieven.

Ten derde moet de hel als reële mogelijkheid verstaan worden in het licht van het evangelie, zoals dat in Jezus' leven sterven en verrijzen aan het licht is gekomen. Dat wil zeggen dat hemel en hel niet als gelijke mogelijkheden gezien moeten worden: de mogelijkheid van de hel staat tegenover de realiteit van de hemel. Er is dus een fundamentele asymmetrie tussen hemel en hel. Deze asymmetrie wordt duidelijk vanuit Gods heilswil, zoals die bijvoorbeeld in de verrijzenis van Jezus naar voren komt, maar wordt ook duidelijk wanneer gelovig nagedacht wordt over de menselijke vrijheid. Die vrijheid is niet een neutrale capaciteit om het goede of het kwade te kiezen, maar God heeft de mens de vrijheid gegeven om voor Hem, om voor het goede te kiezen. Het behoort tot de menselijke natuur om God te kiezen, het gaat tegen de menselijke natuur in tegen God te kiezen.

Ten vierde staat nergens in de Schrift of in de kerkelijke leer, hoewel de de finitieve afkeer van God een reële mogelijkheid is, dat iemand in feite ook de finitief verdoemd is. Hier worden de eerder opmerkingen over het begrijpen van eschatologische teksten van belang. De opmerkingen van Jezus over het laatste oordeel (Matteüs 25) zijn geen beschrijvingen, maar geven de reële mogelijkheid aan van verwerping. Dat is niet zo vreemd gezien de huidige situatie. Maar het verhaal heeft ook duidelijk een waarschuwend functie: dit gebeurt er indien mensen zich niet bekeren. De rooms-katholieke kerk heeft daarom de theorie van de dubbele predestinatie, dat wil zeggen dat God van te voren al bepaald heeft wie verdoemd en wie gered is, verworpen.

Ten vijfde is kennis over hoe het afloopt onmogelijk, maar gegeven de verrijzenis mogen we hopen dat niemand verloren gaat en iedereen gered wordt.

Aan de ene kant staat de geloofsbelijdenis of geloofsovertuiging dat God het heil wil van alle mensen en dat dat plan ook geopenbaard en gerealiseerd is in het lijden, sterven en verrijzen van Christus. Aan de andere kant staat de reële mogelijkheid van de hel als uitdrukking van het serieus nemen van de menselijke vrijheid en verantwoordelijkheid. Gods plan moet wel door de mens vrijelijk

aanvaard worden. Maar dit enerzijds-anderzijds moet wel goed verstaan worden; het gaat niet om twee gelijke uitspraken. Er is een belangrijke asymmetrie tussen realiteit van de hemel en mogelijkheid van de hel. Daaronder ligt een fundamenteelere asymmetrie tussen hemel en hel. De mens kan gelovig gezien niet kiezen tussen hemel en hel als gelijkwaardige alternatieven: de mens is van nature *imago Dei*, op God gericht. Vanuit God, als dat zo gezegd kan worden, betekent dit dat God alleen de hemel aanbiedt, niet de hel.

Uitspraken over de feitelijkheid van de hel gaan te ver. Er kan alleen iets gezegd worden over de mogelijkheid van de hel. Uitspraken als ‘de hel bestaat wel, maar is leeg’ zijn gemakkelijk mis te verstaan als ze uit hun eschatologische context worden gelicht en niet meer begrepen worden als hoopvolle uitspraken over de oneindige barmhartigheid Gods. Uitspraken over de feitelijkheid van de hemel daarentegen horen bij de kern van het geloof. Over die barmhartigheid Gods wil ik nu Thomas aan het woord laten.

Thomas van Aquino over rechtvaardigheid en barmhartigheid

In het eerste deel van de *Summa Theologiae* is een discussie te vinden over de *misericordia Dei*, de barmhartigheid van God. Thomas bespreekt na de liefde de rechtvaardigheid en de barmhartigheid. Deze discussies zijn een onderdeel van een discussie over Gods wil. In het derde artikel van *quaestio* 21 vraagt Thomas zich af of in God wel barmhartigheid is. Een van de argumenten om ontkennend te antwoorden is dat barmhartigheid een verslapping is van rechtvaardigheid, maar God kan niet toestaan iets na te laten wat zijn rechtvaardigheid vereist. Dit argument is gebaseerd op de voorafgaande discussie, want Thomas heeft in het vorige artikel betoogd dat God rechtvaardig handelt. Als argument voor een positief antwoord op de vraag of in God barmhartigheid is, citeert Thomas uit Psalm 111: *miserator et misericors Dominus*, (‘De Heer is genadig en barmhartig’).

Thomas begint zijn antwoord met een forse stelling: *misericordia est Deo maxime attribuenda*, barmhartigheid moet God in de hoogste mate worden toegekend, dat wil zeggen aan Gods handelen en niet aan Gods aandoeningen of gevoelens. Waarom Thomas die forse stelling poneert, blijkt het duidelijkst uit zijn reactie op dat argument dat barmhartigheid God niet past omdat dat een verslapping van de rechtvaardigheid zou betekenen. Barmhartigheid moet gezien worden als de rechtvaardigheid overstijgend. Het argument dat hij daarbij geeft is verhelderend: wanneer iemand die een ander 100 denarien

schuldig is, hem er zoo geeft, doet hij niets tegen de rechtvaardigheid, maar die persoon handelt vrijgevig of barmhartig. Een argument dat de slotzin uit de parabel van de werkers van het elfde uur oproept: ben jij kwaad omdat ik goed ben (Matteüs 20,15). Barmhartigheid maakt dus niet de rechtvaardigheid ongedaan, maar is een zekere volheid van rechtvaardigheid. En Thomas citeert dan uit de brief van Jacobus de opmerking dat ‘barmhartigheid het oordeel overtreft’: *misericordia superexaltat iudicium*.

Het thema van het overtreffen komt in het volgend artikel van die *quaestio* uitvoeriger terug en de argumentatie die Thomas daar geeft zal ik nu kort presenteren. De vraag die in dat volgend artikel ter discussie staat is: kunnen rechtvaardigheid en barmhartigheid in al Gods werken gevonden worden? Thomas’ antwoordt daarop positief, maar hij preciseert ook dat de barmhartigheid daarbij prioriteit heeft. De barmhartigheid is de wortel van al Gods handelen. Het behoort tot de rechtvaardigheid dat God aan schepselen geeft wat ze nodig hebben, maar de bron van de schepping is niet een of andere verplichting, maar goedheid. De mens heeft handen nodig omdat hij een redelijke ziel heeft, anders kan hij de ideeën en plannen die hij heeft niet verwirkelijken. De mens heeft een redelijke ziel nodig om mens te zijn, want dat is typerend voor de mens: de redelijke ziel. Maar hij is mens vanwege Gods goedheid. Zonder Gods goedheid had hij er niet hoeven zijn, had niets er hoeven zijn. Die wortel, die Thomas dus aanwijst in het scheppen van God, werkt door in het handelen van God in de geschiedenis: wanneer je dat handelen van God in de geschiedenis enkel opvat als een handelen volgens de rechtvaardigheid, volgens verplichtingen, verdisconteer je onvoldoende die wortel. Thomas schrijft: ‘God geeft uit de overvloed van zijn goedheid meer dan de proportie van de dingen vereist. Wat voldoende zou zijn om om rechtvaardige verhoudingen te bewaren is minder dan wat de goddelijke goedheid geeft, dat alle verhoudingen van schepselen overtreft.’ Kortom: rechtvaardigheid zou voldoende zijn, maar God doet altijd meer, overtreft altijd de verwachtingen.

Dat overtreffen van God is ook de kern van een serie *quaestiones*, waarmee Thomas zijn reflecties over wie en hoe God is begint, of preciezer, hoe God niet is. Thomas begint zijn *Summa Theologiae* namelijk met een uitvoerige oefening in het praten en denken over God waarin het niet passen van God in welke categorie dan ook centraal staat. Hij presenteert daar een vorm van negatieve theologie, niet omdat we niets van God zouden weten, maar omdat God te groot voor onze categorieën. De Schepper is geen onderdeel van de

Michelangelo, Laatste oordeel (detail). Sixtijnse kapel, Rome. Charon is een figuur uit de Griekse mythologie. Als veerman brengt hij de overleden zielen de rivier de Styx over naar de Hades. Die overtocht was overigens niet kosteloos: overleden Grieken kregen een obool, een zilveren munt in de mond gelegd. Wonderlijk dat Michelangelo in het christelijk thema van Het laatste oordeel deze mythologische figuur een plaats geeft.

schepping. Dat is wat Thomas de *incomprehensibilitas Dei*, de onbegrijpbaarheid of ongrijpbaarheid Gods noemt.

Michelangelo

In 1533 geeft paus Clemens VII Michelangelo die op dat moment werkt aan de tombe van paus Julius II en de tombes van de Medici in San Lorenzo in Florence, de opdracht voor het schilderen van het Laatste Oordeel. Wanneer de paus een jaar later sterft, heeft Michelangelo schetsen klaar. De nieuwe paus, Paulus III, bekijkt deze schetsen en besluit dat het project door moet gaan. In april 1536 begint Michelangelo met het schilderen en in oktober 1641 is zijn Laatste Oordeel klaar.

Waarom gaf paus Clemens aan Michelangelo de opdracht een thema te schilderen dat wel in de oudere kunst, maar niet of nauwelijks in de renaissance behandeld werd? Waarom koos hij voor een locatie die niet gewoon was, namelijk achter het altaar en niet bij de ingang? Waarom was dit thema zo belangrijk voor de paus dat hij bestaande fresco's daarvoor liet vernietigen? Een mogelijk antwoord op deze vragen is de plundering van Rome die tijdens zijn pontificaat plaats vond (mei 1527). Die plundering werd breed gezien als de straf van God voor de uitspattingen van de renaissance. De dag van de wraak, die *dies irae* van plundering leefde in de herinnering en werkte als een waar schuwing. De opdracht voor de schildering van het laatste oordeel was dan 'een soort artistieke boetepsalm en een persoonlijk *mea culpa* voor zijn twijfelende politiek die mede verantwoordelijk was geweest voor de catastrofe.'

Zijn opvolger had natuurlijk niet dezelfde motivatie om het plan door te zetten. Waarom zette paus Paulus III het dan toch voort? Een reden kan zijn de belangrijkste gebeurtenis van zijn pontificaat: het Concilie van Trente, als een concilie dat de kerk zou moeten hervormen en dat ook een antwoord zou moeten formuleren op de uitdaging van de Reformatie. Michelangelo schilderde zijn Laatste Oordeel terwijl de voorbereidingen voor het concilie bezig waren. Het centrale thema van dit fresco richt de aandacht op het belang van goede werken: want een oordeel vooronderstelt iets dat beoordeeld kan en moet worden. Voor Paulus III werd daardoor de schildering van het Laatste Oordeel 'een groot manifest voor het komende concilie.'

De schildering van Michelangelo bestaat uit drie lagen die elk verdeeld zijn in drie secties. In de bovenste laag staat Christus centraal met naast hem Maria, apostelen en martelaren. Aan beide kanten staan de uitverkorenen: de man

nen rechts en de vrouwen links. In de middelste laag staan centraal de engelen van de verrijzenis, terwijl rechts de mensen naar de hel gaan en links de mensen naar de hemel. In de onderste laag staat centraal een zee van vlammen met een groep duivels, links staan mensen op uit hun graf en rechts voert Charon de veroordeelden naar de hel waar Minos hen wacht.

De opdracht die Michelangelo kreeg, de omstandigheden waarin hij zijn Laatste Oordeel schilderde en ook de traditie waarin de schildering van een Laatste Oordeel past, wijzen in een bepaalde richting: het laatste oordeel als de *dies irae*, als een dag van woede en wraak. Maar in het licht van de theologische overwegingen die ik gepresenteerd heb, kunnen en moeten enige kanttekeningen gemaakt worden bij deze dramatische interpretatie. Allereerst wil ik de opmerkingen over het spreken over de toekomst in herinnering roepen en met name de opmerking dat dat spreken nooit als beschrijvend opgevat moet worden. De schildering van Michelangelo is dus geen rapportage, geen plaatje of beeld zoals de dramatische foto's van de vernietiging van Warschau of Dresden in de Tweede Wereldoorlog. Vervolgens is de schildering gebaseerd op de tekst uit Matteüs 25,31-45, maar dat betekent ook dat het fresco de zelfde functie heeft als het verhaal: een waarschuwing. De opmerkingen over de *apokatastasis toon pantoon* en de asymmetrie van hemel en hel versterken deze functie. Degene die het fresco bekijkt, wordt indringend geconfronteerd met de mogelijkheid van hel en verdoemenis en dus gewezen op de eigen verantwoordelijkheid en vrijheid. De manier waarop Michelangelo Christus heeft afgebeeld, straalt niet de barmhartigheid Gods uit en lijkt eerder de belichaming te zijn van een strenge rechtvaardigheid. Maar boven in het fresco heeft hij de tekenen van het lijden geschilderd, een herinnering aan het gegeven dat degene die oordeelt, geleden en gestorven is omwille van ons en van ons heil.

- 1 In het tekstboekje bij de cd met een uitvoering van de Morales' requiem door La Capella Reial de Catalunya o.l.v. Jordi Savall schrijft Rui Vieira Ney dat de Morales als zanger van de pauselijke kapel aanwezig is geweest bij de onthulling van Michelangelo's Laatste Oordeel in 1540: 'one is tempted to assume that the impact of Michelangelo's powerful imagery on the creative mind of the composer may have had some influence on the expressive atmosphere of the *Missa pro defunctis*' (12-13). In dit requiem heeft de Morales alleen het laatste vers van de sequentie (*pie Jesu*) meerstemmig gezet; de rest wordt op de bekende gregoriaanse melodie gezongen.
  - 2 Paus Benedictus XIV geeft zijn bulle *Sollicitudine Nostrae* de Schrift aan als basis en criterium voor religieuze kunst. Voor de tekst en een uitvoerige analyse van de bulle zie: F. Boespflug, *Dieu dans l'art. Sollicitudini Nostrae de Benoit XIV (1745) et l'affaire Crescence de Kaufbeuren*, Parijs (1984).
- Iets dergelijks gebeurt ook wanneer over de schepping gesproken wordt. Dan is het niet vreemd om het model van de kunstenaar te gebruiken, maar dat model wordt dan radicaal gecorrigeerd. Een kunstenaar werkt altijd

met voorgegeven materiaal, terwijl God de Schepper niet aan voorgegeven materiaal gebonden is. Zou dat wel het geval zijn dan is er geen sprake van de scheping van alles.

Zie voor het volgende de bijdrage van D. Redig de Campos in D. Redig de Campos (red.) *Art Treasures of the Vatican, Architecture, Painting Sculpture*, VBI, (1974), p. 169-175, met name p. 173-175 waar de citaten te vinden zijn. Zie ook: Fr. Zollner, 'Geschenkzeichnungen und Jüngsten Gericht', in: Fr. Zollner, Chr. Thoenes, Th Pöpper, *Michelangelo. Das vollständige Werk*, Hong Kong (2007), p. 254-353. Zollner legt andere accenten dan Redig de Campos. 'Gegenstand des Frescos ist natürlich die Wiederkehr Christi und dessen Urteil über Verdammnis und Erlösung, doch das eigentliche Thema Michelangelos sind die Bewegtheit nackter Körper und deren Bewältigung durch die Malerei'. (262). De verwijzing naar de plundering van Rome en naar theologische motieven uit de Contrareformatie beoordeelt hij tamelijk negatief. De kunstlievendheid van Paulus III is doorslaggevend geweest. Hij betreft in zijn bespreking ook de (kritische) reacties van tijdgenoten.